

Mehriban Kirman qızı Muradova, Qənirə Məhəmmədli qızı Allahverdiyeva¹¹
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİ VƏ BAŞQA QƏRBI AVROPA DİLLƏRİNDƏN
ALINMA TERMINLƏR

Giriş. Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, «**Detektor**» - (hərfi mənası **açan**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. «Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detali hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo-semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»» termin-söz birləşməsi olmuşdur.

Avtostarda» - alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş-gəliş üçün yol alınır. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «avto» - yunan, «strada» isə italyan dilinə aiddir. «**Konveyer**» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır. S.Sadiqova “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi” əsərində yazır: “Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə, əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin - söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «konveyer üsulu, «konveyer istehsalı», «konveyerçi» və s. «Konveyer» - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı, aparatı ifadə edir (**1, s. 244**). «**Konverter**» -sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası ərinmiş dəmirdən polad ərintisi üçün “fırlanan peç”ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası - elektrik gərginliyin dayıyıyıcısı mənasında çıxış edir.

Əsas hissə. «Konteyner» – bu söz mənşəcə ingilis dilinə mənsub olub, mənası - xüsusi yük daşımaq üçün hazırlanmış böyük taxta və ya dəmir yeşiklərə deyilir. Uzaq yerlərə göndərilən mallar konteyner vasitəsilə qatarla yollanır.

«**Spidometr**» – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) <speed> - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün «**ampermetr**», «**voltmetr**» və bu yaxınlarda yeni yaranmış «**taksometr**» sözləri də bu qəbildəndir.

«**Radar**»- mənası açıq səmada gəzən obyektin radiodalğa ötürməsi və onun yerini və hərəkətini tuta bilən, ölçə bilən aparata deyilir və mütəxəssislər tərəfindən tez-tez işlənən ümumişlək sözə çevrilmişdir. Radar elə bir aparatdır ki, o, həm suda, həm quruda, həm də havada hərəkət edir.

«**Robot**» insanın hərəkətlərini, işini olduğu kimi yerinə yetirən, təqlid edən müxtəlif detallardan quraşdırılmış insana bənzər aparatdır. Bu söz mənşəcə çex dilinə aid olub Azərbaycan dilində 1950-ci illərdə görünməyə başlamışdır. Sonralar dilimizdə «robot» sözünün törəmələri və termin-soz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn: «*robot*», «*robotlaşma*», «*robot-manipulyator*», «*robot-adam*», «*robotçu*», «*robotçuluq*» və s.

«**Akvalang**» suyun altında üzgüçünün hava aldığı aparata deyilir. Rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınmış bu söz (akvalange) «akva» - latınca «su», «lange» isə «yüngül» mənalarını ifadə edir. Rus dilində bu söz N.**MS** **Sanskinin** «**Etimoloji lüğət**»-ində qeyd olunmuş və mənası idmançının su altında hərəkət etməsi üçün istifadə etdiyi aparatdır (2, s. 123-134). «Akvalang» terminindən onun törəmələri də dilimizdə formalaşmış və tədricən geniş işlənmə sahəsinə malik olmuşdur, Məsələn, rus dilindəki peşə mənasına malik olan «akvalanqist» sözü əvəzinə dilimizdə «akvalangçı» sözü müvəffəqiyyətlə işlənməkdədir. Habelə bu terminlə əlaqədar olaraq, bir çox terminlər də meydana gəlmişdir. Buna misal olaraq «akvalang», «akvalangçı», «akvalanqçılıq», «akvalangşunas», «akvalangşunaslıq», «akvalangçılıq dəstəsi», «akvalangçılar komandası» sözlərini göstərmək olar.

«**Boylər**» (Boiler) – su qızdırıcı cihaz. Bu söz dilimizə son zamanlar daxil olmuş və bir çox hallarda bu sözü Azərbaycan dilində elə «su qızdırıcı» söz birləşməsi kimi işlədirlər. İngilis dilinə mənsub olan bu söz rus dilində «кипячительник», «нагреватель» mənalarında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və rus dillərində məişət sözü kimi bu söz «su qızdırıcısı», «su qızdırıcı», «qızdırıcı», «нагреватель» kimi işlənirsə, böyük zavod və fabriklərdə müəssisələrdə, istixanalarda bu söz mənbə dildəki «Boylər» kimi işlənir. «Boylər» sözü ilk dəfə olaraq rus dilində 1964-cü ildə «XSL»-də qeyd olunmuşdur.

Eləcə də **Eksprom** – sözü xüsusi hazırlıq olmadan deyilən, ifa olduğu anda yaradılan, improvizasiyaya əsaslanan (seir, musiqi əsəri, danışq, yaxud hərəkət) bədahətən, yaxud qabaqcadan düşünülmədən yazılan epigram, zarafat xarakterli kiçik şeirə deyilir. **Ekssedent** – Sığortada təkrar sığortalanma sistemi, həmin sistemə əsasən sığortacı sığortalmağa qəbul etdiyi risklərin yalnız bir hissəsini təkrar sığortaya verilməsinə deyilir.

¹¹ Azərbaycan Texniki Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri

Ekvalayzer - Səs tonuna nəzarət sistemi; yerin, şəraitin akustik xüsusiyyətlərini görə səsini artırıb-azaldılmaqla nizamlanması; Ekzalatasiya - həyəcanlanmış, hədsiz oyanıqlıq vəziyyəti, çox ağrılı, həyəcanlı durum mənalarmı bildirir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçmişdir. Amma hər halda bu sözlərin Azərbaycan dilindəki tələffüzü prototiplərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Alınma leksik materiallar nümunəsində dilimizin inkişaf tarixində XX əsrin əvvəlləri və sonrakı dövrləri bir-birindən seçilir. Alınma terminlərinin Azərbaycan dili terminlərindən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: ön şəkilçilərin olması, fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmayan morfemlər, aksentoloji modellər və s. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən terminlərin aksentoloji adaptasiyasının öz spesifikasiyi vardır. Vurğu ayrıca bir sait səsini yox, bitkin, formalaşmış bir sözün əlamətidir. Bizim fikrimizcə, “**postskriptum**”, kimi sözlər Azərbaycan dilində tələffüz zamanı bir vurğuya tabe olmur, əlavə vurğunun işlədilməsinə ehtiyac hiss edilir. N.Məmmədli “Alınma terminlər” əsərində qeyd edir: “Ümumiyyətlə, dilimizə daxil olmuş alınma terminlər müəyyən struktur dəyişikliklərə uğrayır, bəziləri isə öz quruluşlarına görə Azərbaycan dilinə xas sözlərdən çox da fərqlənir. Ona görə də heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu kimi mənimsənilir” (3, s. 197-199). Bilavasitə alınma terminləri mənimsənilməsinə görə iki kateqoriyaya bölmək olar: a) struktur dəyişikliklərə məruz qalmayanlar; b) Struktur dəyişikliklərə məruz qalanlar. Birinci kateqoriyaya aid olan terminlər, məsələn: *defekt, drel, dempfer, eskol, domkrat, modul, mikser, mikrometr, porşen, fiksator, frezer, spindel, elevator, elektrod, elektrolit, kompressor, korund, manjet* və s. İkinci kateqoriyaya aid olan terminlər haqqında onu demək olar ki, Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş, bəzə Avropa mənşəli terminlər dilimizdə cüzi fonetik dəyişikliklərə məruz qalanlardır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində belə terminlərdən bəziləri öz formalarına görə orijinala tam uyğun gəlir. Müqayisə üçün bir neçə konkret misal gətirək:

Azərbaycan dilində	Rus dilində	İngilis dilində
Armatura	арматура	armature
monumental	монументальный	monumentalis
alebastr	алебастр	alebastro
jalyus	жалюзи	jalousi
baryer	барьер	barriere
gips	гипс	gypsum

B.C.Гасанов yazır: “Rus dilində işlənən Avropa mənşəli texniki terminlər həmin dilin orfoqrafiya qayda-qanunlarına uyğun olaraq dəyişir. Məsələn: *tonnage-тоннаж, mirage-мираж, tricotage-трикотаж, metrage-метраж*. Azərbaycan dilində də onlar rus dilində olduğu kimi işlənir” (4, c. 137-149).

Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözlərin dilin müəyyən fonetik, qrammatik qayda-qanunlara tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: a) heç bir dəyişiklik edilmədən, mənimsənilən terminlər; b) dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Həmin sözlərdə fonetik və orfoepik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş vermir. Azərbaycan dilində vaxtilə bu şəkildə mənimsənilmiş və hazırda da elə olduğu kimi işlənən *lizing, barter, bank, tender, marketing, kanal, vulkan, magnit, beton* və bu kimi onlarca termin heç bir dəyişiklik edilmədən dilimizdə işlənməkdədir. Bu cür mənimsənilən, daha çox beynəlmiləl səciyyəyə daşıyan sözlərə aiddir. Həmçinin ədəbi dilin yazılı dil vasitəsi ilə keçən sözlərin əksəriyyəti də bu şəkildə mənimsənilir.

Karikatura termini İtalyan dilindən dəyişiklik edilmədən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində bu termindən iki mənada istifadə olunmuş, bir şəxsi və hadisəni qəsdən gülünc sürətdə təsvir edən şəkil. İncəsənətin digər növləri vasitəsilə verilən bu cür şəkil, habelə bu mahiyyətdə olan əsərlər. Bunlar təsvir deyil, karikaturadır, bir şeyin gülünc, miskin bənzəridir. Bu termin dilimizin söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edir. Bu terminə leksik şəkilçilər artırmaqla *karikaturaçı (karikaturaçı rəssam), karikaturalaşdırılma (karikatura halına salınmaq) karikaturalaşdırma, karikaturalaşmaq (karikatura şəklində salmaq), karikaturaçılıq (karikaturaçının işi, sənəti)*. Hazırda başqa dillərdən alınan beynəlmiləl söz və terminlərin forması Azərbaycan dilində maksimal mühafizə olunur. Bu isə ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində dünya dilləri arasında özünü göstərən qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin daha aktiv şəkildə olması nəticəsi kimi meydana çıxır ki, bu da sözlərin inkişafını xeyli asanlaşdırır.

Nəticə: Bir çox hallarda alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri də müşahidə etmək olar:

a) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə uyğun sözlərin bir-birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir. Halbuki alınma sözlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe olmur və mənbə dilin fonetik tərkibini özündə saxlayır. Məsələn: *atmosfer, akustika, partiya, amplitud, respublika, kino, diferensial, teatr, rezonans* və s.

b) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin birgə işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin bir çox alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn: *park, sirk, metr, start, prospekt, kvadrat, transportir, funksiya, spirt, statistika, kvartal, kran, plan, traktor, forvard* (idman yarışında hücum edən oyunçu hücumçu) və s. sözlərdə olduğu kimi) Beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin sözlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn: *antena, analiz, doping, kirza (parça novii), buffer, avtoqraf, realist, realizm, termometr, kamera, adajio, molekula* və s. sözlərdə olduğu kimi) Tərkibində «o» saiti olan alınma termin və sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsinə baxmayaraq, əslində olduğu kimi yazılır. Məsələn: *avtomat, biologiya, program, poeziya, professor, obyekt, proyekt, problem, projektor, poema, dosent, laborant* və s. Alınma sözlərin müəyyən qismi morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramır. Belə ki, alınma sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olan bir sıra

şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərə əlavə edilmir və müxtəlif sahələrə aid olan bu tipli termin və sözlər mənbə dildəki forma və məzmununu saxlayaraq mənimsənilir. Məsələn: *-izm (neorealizm, romantizm, neologizm, polimorfizm, mexanizm, dixroiizm, dimorfizm)*; *- ist (naturalist, idealist, pozitivist, linqvist)*; *-tor (redaktor, degustator pozistor, radiator, qubernator)*; *-ik (fizik, mexanik, fantastik izotermik, dielektrik)*; *-loq (fizioloq, biolog, kosmolog, antropolog, dialektoloq)*; *-nom (aqronom, astronom)*; *-ant (aspirant, dissertant, doktorant)*; *-tura (aspirantura, korrektura, magistratura)*; *-iya (demokratiya, monarxiya, anarxiya, diplomatiya)*; *-ika (energetika, avtomatika, fantastika)* və s. Əslində, bu tipli beynəlxalq terminləri dəyişdirməyə ciddi ehtiyac da duyulmur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi, Bakı, 2010, 244 s.
2. N.M.Sanskinin «Etimoloji lüğət» kitabı M., 1868. s. 123-134
3. Məmmədli N. Alınma terminlər Bakı, Elm, 1997. s. 197-199.
4. Гасанов Б.С. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке 1975. стр: 137-149.

Açar sözlər: İngilis dili, termin, söz, struktura, semantika, Azərbaycan dili

Key words: English, term, words, struture, semantical, Azerbaijani language

Ключевые слова: английский язык, термин, слово, структура, семантика

Summary

The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides. Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic, graphic, grammatical, orthographical and semantic accommodation.

Резюме

В статье рассматривается процесс освоения новых английских терминов-слов, используемых в современном азербайджанском языке. В этом процессе на самом этапе заимствования-слова сопоставлялись народные слова, включая семантическую, графическую, фонетическую, морфологическую стороны. Также в статье берется за основу присвоение заимствованиям уровня фонетической, графической, грамматической, орфографической и семантической аккомодации

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova